

УДК 655.41-051(470+571) “160” О. Радишевський

ДРУКАР XVII СТОЛІТТЯ, АВТОР ВІЙСЬКОВОЇ КНИГИ ОНИСИМ СИН МИХАЙЛА РАДИШЕВСЬКИЙ

Володимир ШЕВЧУК

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Драгоманова, 50, м. Львів, 79005, Україна, тел. (032) 239-43-26,
e-mail: shevchuk@electronics.wups.lviv.ua*

Розглянуто життя та працю друкаря початку XVII століття, автора військової книги, фортифікатора та винахідника, вихідця з Волині Онисима Радишевського (близько 1560 – близько 1631). Його видання (*Євангеліє* 1606 р. та *Устав Церковний* 1610 р., московський Друкарський двір) цікавлять дослідників своїм високим рівнем поліграфічного виконання, а книга «Устав ратних...» (1607–1621 рр.) – науково-технічною вагомістю та відповідним внеском у розвиток артилерійської науки зокрема та у військову справу загалом.

Ключові слова: історія друкарства, військова книга XVII ст., фортифікація, Онисим Радишевський.

Знамениті видання Євангелія і Церковного Уставу початку XVII ст. Онисима Радишевського, енциклопедичного характеру військова книга його авторства, відома під назвою «Устав ратних, гарматних та інших справ стосовно військової науки...» (1607–1621 рр.), як і його науково-технічна, інженерно-фортифікаційна діяльність постійно привертаять увагу істориків науки різного профілю.

На 2006 р. припадає своєрідний ювілей першої друкованої книги О. Радишевського – Євангелія¹. Воно вийшло у світ з друкарні (штанби, як тоді називали) Радишевського московського Друкарського двору 400 років тому, 29 червня 1606 р. Там само в 1610 р. О. Радишевський надрукував фундаментальну книгу – Церковний Устав (Око церковне)². Обидві вони мають важливе значення для культури східнослов'янського світу. Книги О. Радишевського (Євангеліє та Устав Церковний) були першими друкованими в Москві книгами, де було вказано ім'я видавця³. Дослідники одностайно відзначають високий поліграфічний рівень видань О. Радишевського.

На жаль, друга друкована книга стала останньою для О. Радишевського. Укладений ним «Устав ратних...»⁴ за життя автора оприлюднений не був. Його друкарня під

¹ Євангеліє. – Москва: Печатный двор, печатник Анисим (Онисим) Радишевский, 29.06.1606. – 478 л.; 2°.

² Церковный Устав. – Москва: Печатный двор, печатник Анисим (Онисим) Радишевский, 25.04.1610. – 1266 л.; 2°.

³ *Немировский Е. Л.* Анисим Михайлович Радишевский, около 1560 – около 1631. – Москва: Наука, 1997. – С. 54–55, 61, 75.

⁴ [Радишевский О. М.] Уставъ ратныхъ, пушечныхъ и другихъ дѣлъ, касающихся до воинской науки, состоящий въ 663 указахъ, или статьяхъ, въ государствование Царей и Великихъ Князей Василя Іоанновича Шуйскаго и Михаила Феодоровича, всея Русии Самодержцевъ въ 1607 и 1621 годѣхъ выбранъ изъ Иностранныхъ Военныхъ книгъ Онисимомъ Михайловымъ, напечатанъ съ рукописи найденной въ 1775 году, въ Мастерской и Оружейной Палатѣ въ Москвѣ. – Часть 1, содержащая 210 указовъ, или статей. Издана подъ смотрениемъ Ассессора Рубана. – Санкт-Петербургъ: Государственная Военная Коллегія, 1777. – 236 с.

час пожежі 19 березня 1611 р. згоріла⁵ і її не відновили. Радишевський став майстром Гарматного двору, займався інженерно-фортифікаційними справами, гідротехнічними спорудами, виливав дзвони.

Невідомо, чи бував О. Радишевський на батьківській землі після переїзду до Москви. Однак, результати його роботи як інженера та архітектора залишилися на українських теренах. У 1613 р. м. Путивль, розташоване на пограниччі між тогочасними Московською і Литовсько-Польською державами, дуже постраждало під час бойових дій. У 1618 р. Путивль відійшов до Московської держави. Відбудову зруйнованого путивльського укріплення здійснив у 20-х роках XVII ст. військовий інженер і фортифікатор О. Радишевський⁶, знання якого були збагачені особистим досвідом. Під його керівництвом побудовано нові укріплення та гідротехнічна система водопостачання міста на випадок його облоги. Павло Алепський, супроводжуючи у 1654 р. антіохійського патріарха Макарія⁷ в його подорожі до Москви, захоплювався фортечним комплексом Путивля. За проведені роботи О. Радишевський отримав нагороду: "...пушкарскихъ дель мастеру Анисиму Радошевского 8 арш. камки адамашки лазеровой, ... да 4 арш. сукна аглинскаго темнозеленого... за путимское... дѣло"⁸. Залишки фортечних мурів Радишевського збереглися до наших днів⁹.

До історіографії проблеми. Тривалий час про Онисима Михайловича Радишевського майже нічого не було відомо. Навіть вважалося, що видавець Євангелія (1606) і Церковного Уставу (1610) та автор «Уставу ратних...» (1607–1621) – різні особи¹⁰. Відповідно історики, які вивчали стародруки, бібліографи не поспішали брати до уваги публікацій військових істориків чи істориків технічних, природничих наук, які розглядали, зокрема, «Устав ратних...» і його науково-технічні основи. Для одних Онисим (Анисим) Михайлов(-ич) Радишевський був лише майстром друкарських справ. Для інших – Онисим (Анисим) Михайлов (Радишевський) був майстром гарматних та інших військових справ. Деякі дослідники дотримувалися версії, за якою автор «Уставу ратних...» О. Радишевський був писарем з Устюга Великого¹¹.

Тільки після Другої світової війни усталася думка, що друкар з Волині Онисим син Михайла Радишевський, майстер гарматних справ Онисим Радошевський та автор

Старинный военный уставъ ратныхъ... напечатанъ по приказанію его Свѣтлости князя Григорія Александровича Потемкина, съ рукописи... – Часть 2, и послѣдняя, содержащая 453 указа, или статьи. Издана подъ смотреніемъ надворнаго совѣтника Василя Рубана. – Санкт-Петербургъ: Государственная Военная Коллегія, 1781. – 231 с.

⁵ *Немировский Е. Л.* Онисим Михайлович Радишевский... – С. 86; *Петрушенко М.* Нові матеріали про Онисима Радишевського – талановитого друкаря і "пушкарских дел мастера" XVII століття // Науково-інформаційний бюллетень архівного управління УРСР. – 1965. – № 1. – С. 56.

⁶ *Вечерський В.* Сіверщина // Архітектура України. – 1993. – № 2. – С. 42–43.

⁷ Путешествіе Антіохійскаго патріарха Макарія въ Россію въ половинѣ XVIII вѣка, описанное его сыномъ, архидіакономъ Павломъ Алепскимъ. Переводъ съ арабскаго Г. Муркоса (По рукописи Московскаго Главнаго Архива Министерства Иностранныхъ Дѣлъ). Выпускъ второй. (Отъ Днѣстра до Москвы) // Чтенія въ Императорскомъ обществѣ при Московскомъ университетѣ. – Москва: Университетская типографія, 1897. – Кн. 5, гл. 6. – С. 106–108.

⁸ Дополненія к дворцовымъ разрядамъ... Собранныхъ И. Забѣлинымъ // Чтенія ОИДР. – 1882. – Ч. I, кн. III. – Стб. 322–323, 340.

⁹ *Вечерський В.* Сіверщина. – С. 42–43.

¹⁰ *Петрушенко М.* Нові матеріали про Онисима Радишевського... – С. 60; *Немировский Е. Л.* Онисим Михайлович Радишевский... – С. 5.

¹¹ *Петрушенко М.* Нові матеріали про Онисима Радишевського... – С. 59; *Немировский Е. Л.* Онисим Михайлович Радишевский... – С. 15.

«Уставу ратних...» Онисим Михайлов одна й та сама особа. Остаточо це встановив М. Петрушенко, якому вдалося відшукати невідомий раніше рукописний примірник «Уставу ратних...» з передмовою О. Радишевського, у якій автор пише: "... Написал сию воинскую книгу к царскому величеству, непотребной и многогрешный Анисим Михайлов сын Родошевской, в богоспасаемом и царствующем граде Москве. В лето 7129, сентября в 26 день"¹². Як подали М. Петрушенко та Є. Немировський, висновок про тотожність майстра у всіх названих випадках та автора книги «Устав ратних...» однією з перших зробила дослідниця у галузі історії артилерії О. Лебеядняська¹³. Матеріали її так досі й не опублікованої кандидатської дисертації (1949 р.) зберігаються в архіві. Майже у той самий час дослідження життя й праць О. Радишевського провів журналіст Л. Теплов, який з допомогою Є. Немировського віднайшов нові архівні документи. Він опублікував лише коротку науково-популярну статтю у журналі «Техника молодежи»¹⁴. Наступні кроки для реконструкції життєвого шляху О. Радишевського зробив М. Петрушенко¹⁵. У 1989 р. опублікувала статтю Ж. Іванова, яка виявила невідомий раніше примірник Церковного Уставу (1610 р.) Радишевського¹⁶.

Результатом багаторічних пошуків, усебічного розгляду постаті вихідця з Волині Онисима Михайловича Радишевського (близько 1560 – близько 1631 рр.), талановитого друкаря, гарматних справ майстра, військового інженера-винахідника, який жив і працював у Москві з 1586 р., стала монографія авторитетного московського дослідника у галузі історії книгодрукування, доктора історичних наук Є. Немировського¹⁷. Перша і єдина, невелика за обсягом і накладом (всього 250 примірників), вона найповніше, синтезовано подає відомий на даний час матеріал про всебічно обдарованого автора першої написаної кирилицею науково-технічної книги («Устав ратних...»), яка містить достатньо високого рівня відомості XVI ст. з фізики, хімії, технології виготовлення хімічних речовин, математики, військової справи, зокрема елементи теорії стрільби з гармат.

Одним з перших, хто зацікавився автором «Уставу ратних...» О. Радишевським, був московський літератор та історик XVIII ст., українець за походженням В. Рубан. У 1775 р. він натрапив на рукопис «Уставу ратних...» і видав його у двох частинах 1777 (I ч.) і 1781 (II ч.). Рукопис був без пояснювальних креслень, на які є посилання у тексті. В. Рубан не зміг точно визначити, хто є автором рукопису. У передмові до другої частини «Уставу ратних...» він тільки висловив припущення, що написати таку книгу міг перекладач Посольського приказу при царському дворі. Автор «Уставу ратних...», очевидно, добре володів європейськими мовами – користувався виданими на той час чужоземними військовими книгами, зокрема, військовою книгою: L. Fronsperger, «Kriegsbuch...», Frankfurt am Main, 1573; книга у XVI ст. кілька разів перевидавалася¹⁸, був освіченим та обізнаним з тогочасними досягненнями у природничо-технічних галузях науки і застосував їх у прикладній військовій науці (артилерії).

¹² Петрушенко М. Нові матеріали про Онисима Радишевського... – С. 60.

¹³ Там само; Немировський Е. Л. Анисим Михайлович Радишевський... – С. 15–18.

¹⁴ Теплов Л. Мастер Анисим Михайлов // Техника молодежи. – 1955. – № 2. – С. 14–16.

¹⁵ Петрушенко М. Нові матеріали про Онисима Радишевського... – С. 56–63; Його ж. Друкар XVII сторіччя Онисим Радишевський // Українська книга. – Київ; Харків: Ред.-видав. відділ книжков. палати УРСР, 1965. – С. 209–219.

¹⁶ Іванова Ж. Н. Издания Анисима Радишевского в собрании ГИМ // Русская книжность XV–XIX вв. Труды Гос. историч. музея. – Москва, 1989. – Вып. 71. – С. 119–138.

¹⁷ Немировський Е. Л. Анисим Михайлович Радишевський... – 148 с.

¹⁸ Там же. – С. 106–108.

Два видання О. Радишевського (Євангеліє і Церковний Устав) першим ввів у науковий обіг В. Сопіков, описавши їх на початку XIX ст.¹⁹. Пізніше це детально зробили й інші бібліографи XIX ст. (див., наприклад, покажчики І. Каратаєва)²⁰. У 1925 р. О. Гераклітову вдалося розшукати архівні документи, які подають дату переїзду друкаря, вихідця з донедавна Великого князівства Литовського (на той час майстра інтролігаторських або палітурних справ) до Москви у кінці 1585 або на початку 1586 р.²¹.

Пізніші дослідження продовжував і узагальнював Є. Немировський, який, окрім згаданої монографії, опублікував низку статей²². Перед тим у 1940 р. Т. Райнов в одному з розділів своєї монографії дав фаховий широкий аналіз «Уставу ратних...», вказавши на його велике значення для подальшого розвитку науково-технічної думки та військової справи²³. Ім'я О. Радишевського згадується у низці монографій та підручників, що стосуються історії книгодрукування, науки військового мистецтва. Вкажемо на окремі важливі праці І. Крип'якевича²⁴, Я. Ісаєвича²⁵, В. Овчіннікова²⁶, О. Строкова²⁷, П. Лук'янова²⁸, І. Мицька²⁹, які вийшли в Україні та за її межами.

Побіжно, дуже лаконічну й приблизну інформацію про О. Радишевського подано також у енциклопедичних словниках³⁰, хоча окремої статті про нього там немає. Аналогічно згадують про нього і в інших подібних виданнях (натрапляємо всього лише на кілька скупих рядків), як, для прикладу, у присвяченій історії книгодрукування об'ємній ювілейній книзі³¹ чи в електронному варіанті сучасного всесвітнього біографічного енциклопедичного словника³².

¹⁹ Сопиков В. С. Опыт российской библиографии, или Полный словарь сочинений и переводов, напечатанных на словенскомъ и российскомъ языкахъ отъ начала заведенія типографій до 1813 года... – Санкт-Петербургъ, в Типографіи Императорскаго Театра, 1813. – С. LXVII, ХСVI, 87, 254–255.

²⁰ Каратаевъ И. Хронологическая роспись славянскихъ книгъ, напечатанныхъ кирилловскими буквами. – Санкт-Петербургъ, 1861. – С. 24 (№ 148), 26 (№ 167). *Его же*. Описание славяно-русскихъ книгъ, напечатанныхъ кирилловскими буквами съ 1491 по 1652. – Санкт-Петербургъ, 1883. – Т. 1. – С. 306–307 (№ 183), 316–317 (№ 201).

²¹ Гераклітов О. До біографії Онисима Михайловича Радишевського // Бібліологічні вісті. – 1926. – Ч. 1 (10). – С. 63–64.

²² Немировский Е. Л. Новый труд по истории русской книги // Полиграфическое производство. – 1953. – № 1. – С. 28–29; *Его же*. Первая русская техническая книга // В мире книг. – 1964. – № 1. – С. 10–11; *Его же*. Анисим Михайлов Радишевский // Русская речь. – 1984. – № 1. – С. 79–87; *Его же*. Шедевры мирового полиграфического искусства. Анисим Михайлов Радишевский // Полиграфия. – 1990. – № 1. – С. 51–52.

²³ Райнов Т. Наука в России XI–XVII веков. Очерки по истории до научных и естественно-научных воззрений на природу. В 3 частях. – Москва; Ленинград: Изд. АН СССР, 1940. – Ч. 3. – С. 288–371 (глава 3).

²⁴ Крип'якевич І. П. Зв'язки Західної України з Росією до середини XVII ст. – Київ: Вид-во АН УРСР, 1953. – С. 28.

²⁵ Ісаєвич Я. Д. Українське книгодрукування: витоки, розвиток, проблеми. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. – С. 120.

²⁶ Овчінніков В. С. Історія книги. Еволюція книжкової структури. – Львів: Світ, 2005. – С. 330.

²⁷ Строков А. А. История военного искусства. – Москва, 1955. – Т. 1. – С. 427–429.

²⁸ Лук'янов П. М. Краткая история химической промышленности СССР. – Москва: Изд. АН СССР, 1959. – С. 13, 37–38, 85.

²⁹ Мицько І. З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576–1636). – Київ: Наукова думка, 1990. – С. 52.

³⁰ Брокгауз Ф. А., Ефрон И. А. Энциклопедический словарь. – Санкт-Петербургъ, 1898. – Т. 46. – С. 527; Советская Военная Энциклопедия. – Москва: Воен. изд-во мин. обороны СССР, 1980. – Т. 8. – С. 225–226; БСЭ. – Москва, 1955. – Т. 35. – С. 336.

³¹ 400 лет русского книгопечатания. 1564–1964. В 2 т. – Москва: Наука, 1964. – Т. 1. Русское книгопечатание до 1917 года. 1564–1917. – С. 52, 56.

³² Всемирный биографический энциклопедический словарь. – Москва: Изд. «Большая Российская Энциклопедия», 2001. В Інтернеті знаходиться за адресою: http://enc.mail.ru/encycl.html?encycl_id=biog.

Тетрасвангеліє 1606 р. О. Радишевського. На московському Друкарському дворі О. Радишевський влаштувався близько початку 1586 р. Про це свідчить текст його чолобитної: “Царю государю великому князю Федору Ивановичу всеа Русии бьет челом холоп твой выезжий из Литвы печатных книг переплетный мастер Анисимец Михайлов. Вышел я, холоп твой, из Литвы на твою царскую милость в 94-м году и твое царское дело делаю у печатных дел. А дворишка, государь, у меня нет [...] Царь государь, пожалуй [меня] иноземцевым тем Ондреевским дворишком, чтоб меж дворы не волочился. Плачуса и челом бью”³³. Прохання О. Радишевського у 1588 р. задовільнили.

Є. Немировський вважає, що О. Радишевський, виконуючи різні роботи на Друкарському дворі, брав участь у виданнях Андроника Невежи³⁴. Після смерті друкаря А. Невежи 1603 р. його справу продовжив син Іван, а Радишевський невдовзі отримав можливість відкрити свою друкарню і також наказ царя видати Євангеліє. Друкована книга, як і друкарська справа загалом у той час була у Москві під опікою і контролем царя, а також строгої цензури з боку церкви з її постійною боротьбою за чистоту православ'я.

Дослідники видань О. Радишевського вирізняють їхній високий поліграфічний рівень, низку новаторських особливостей техніки та змісту гравюр (зображень чотирьох євангелістів, заставок, ініціалів), шрифтів, набору тощо і припускають, що майже всі роботи, а також виливання шрифтів, підготову оригіналів гравюр друкар виконував власноручно³⁵. О. Сидоров висловив думку, що Радишевський міг залучати до робіт інших висококласних фахівців, можливо художника³⁶. Ні до О. Радишевського, ні після нього такі шрифти, вишукане художнє оформлення, стиль набору не використовували інші друкарі. Зокрема, О. Радишевський вперше вжив нову граверну техніку, засновану на пересіченому штриху³⁷. Тому є логічною думка, що Радишевський самостійно виконував основні роботи (як підготовчі, так і в процесі друкування), у тому числі граверні. Всі дослідники погоджуються, що видання О. Радишевського становлять окрему особливу сторінку історії книгодрукування і є унікальним явищем східнослов'янської культури. Особливий тип шрифтів та оформлення Євангелія, декоративність цієї книги відзначив також А. Шицгал і порівняв з декоративністю київської книги³⁸.

Євангеліє (1606), а пізніше і Церковний Устав (1610), як було заведено у тодішній практиці, надруковані у дві фарби (чорною та червоною). Окремі примірники, виготовлені для особливих випадків, містять розфарбовані гравюри різними кольо-

³³ *Герасимов О.* До біографії Онисима Михайловича Радишевського. – С. 63–64.

³⁴ *Немировский Е. Л.* Анисим Михайлович Радишевский... – С. 25–43.

³⁵ *Сидоров А. А.* Древнерусская книжная гравюра. – Москва: Изд-во АН СССР, 1951. – С. 146–159, 194–200, 364; *Его же.* История оформления русской книги. – Москва: Книга, 1964. – С. 79–88; *Зернова А. С.* Орнаментака книг московской печати XVI–XVII веков. – Москва: Изд. Гос. б-ки им. В. И. Ленина, 1952. – С. 16–17; *Её же.* Книги кирилловской печати, изданные в Москве в XVI–XVII веках. Сводный каталог. – Москва: Изд. Гос. б-ки им. В. И. Ленина, 1958. – С. 24–25; *Немировский Е. Л.* Анисим Михайлович Радишевский... – С. 47–54, 60–70, 76–79.

³⁶ *Сидоров А. А.* Древнерусская книжная гравюра. – С. 148; *Его же.* История оформления русской книги. – С. 84.

³⁷ *Сидоров А. А.* Древнерусская книжная гравюра. – С. 148.

³⁸ *Шицгал А. Г.* Русский типографский шрифт. Вопросы истории и практики применения. – Москва: Книга, 1974. – С. 27–28, 192.

рами. О. Сидоров підкреслив велику увагу майстра до нанесення фарб окремих кольорів³⁹.

О. Радишевський додав до Євангелія свою післямову. Її зміст традиційний, написаний тодішньою офіційною літературною мовою: “Сія же Богопріятная, и душеправительная книга, рекомое Євангеліе [...] вершити мастерствомъ, многогрѣшнаго Анисима Михайлова сына Радишевскаго, волынца и прочихъ любезно трудившихся...”⁴⁰. Для нас особливе значення має подана у тексті інформація про видавця – майстра-волинця, Онисима сина Михайла Радишевського. У багатьох кириличних стародруках імена видавців не вказувалися.

Євангеліє О. Радишевського має 478 аркушів, або 956 сторінок (шпальт)⁴¹. Друкувалося воно від 30 березня 1605 р. до 29 червня 1606 р. За підрахунками А. Амосова наклад Євангелія мав 775–780 примірників⁴². До наших днів збереглося їх близько 60. Переважна більшість з них зберігається в Росії. Один примірник Євангелія (1606) О. Радишевського, а також один оригінал його Церковного Уставу (1610) зберігаються у Національній бібліотеці України ім. В. Вернадського у Києві⁴³.

Церковний Устав 1610 р. Наступною книгою друкаря О. Радишевського був Церковний Устав – Око церковне, або Типікон (Типік), роботу над якою розпочато 1 січня 1607 р. Видання побачило світ 25 квітня 1610 р. Книга прикрашена неперевершеними за композицією рисунка і технікою виконання заставками. Церковний Устав, як і Євангеліє Радишевського, дуже високо оцінюють знавці стародруків, підкреслюючи непересічну індивідуальність майстра, особливий стиль художнього оформлення, детальність рослинного орнаменту заставок та інші риси видання⁴⁴.

Опис Церковного Уставу О. Радишевського та його почесне місце серед аналогічних видань пізнішого часу можемо знайти також в Інтернеті⁴⁵. Наступні видання Церковного Уставу 1633 і 1641 рр. строго відповідали виданню О. Радишевського 1610 р. Його багаторазово переписували для користування у церковному житті та богослужбній практиці річного циклу⁴⁶. Однак Устав 1610 р. Радишевського у 1633 р. заборонили. Укладач тексту монах Троїце-Сергієвого монастиря Логин (Лонгин) потрапив у немилість. Його працю визнали єретичною, оскільки знайшли окремі неточності у тексті⁴⁷. Основною ж причиною заборони Уставу Радишевського послужили звичайні тогочасні комерційні інтриги⁴⁸. Зазнало гонінь і Євангеліє 1606 р.

³⁹ Сидоров А. А. Древнерусская книжная гравюра. – С. 148; *Его же*. История оформления русской книги. – С. 82.

⁴⁰ Петрушенко М. А. Друкар XVII сторіччя Онисим Радишевський. – С. 211.

⁴¹ Немировский Е. Л. Анисим Михайлович Радишевский... – С. 59.

⁴² Амосов А. А. Заметки о московском старопечатании // Русские книги и библиотеки в XVI – первой половине XIX века. Сб. научн. трудов. – Ленинград: Б-ка АН СССР, 1983. – С. 12.

⁴³ Петрушенко М. Нові матеріали про Онисима Радишевського... – С. 56.

⁴⁴ Сидоров А. А. История оформления русской книги. – С. 85; Немировский Е. Л. Анисим Михайлович Радишевский... – С. 76–77.

⁴⁵ Рубан Ю. Московские печатные типиконы XVII века. Библиографическое уточнение // Журн. Московской Патриархии. – 2003. – Вып. 03. – 7 с. Адреса в Інтернеті: <http://212.188.13.168/izdat/JMP/03/3-03/17.htm>.

⁴⁶ Немировский Е. Л. Анисим Михайлович Радишевский... – С. 84.

⁴⁷ Казанский П. Исправление церковно-богослужбных книг при Патриархе Филарете // Чтения ОИДР. – 1848. – № 8. – С. 10.

⁴⁸ Немировский Е. Л. Анисим Михайлович Радишевский... – С. 84.

За розісланим листом патріарха примірники Церковного Уставу 1610 р. вилучали. Їх доправляли в Москву і спалювали⁴⁹. Та незважаючи на цензуру, 34 екземпляри все ж збереглося⁵⁰ (за даними Ж. Іванової – збереглося 39 примірників)⁵¹ із орієнтовного накладу 772–777 примірників. Книга має 1266 аркушів, тобто 2532 сторінки. Ж. Іванова виявила неповний примірник, у якому мало б бути на три або на чотири аркуші більше⁵².

Монументальне видання О. Радишевського (Церковний Устав) залишалося таким до кінця XVII ст.⁵³. Привертає увагу не лише енциклопедичність Уставу, рівень майстерності його виконання та оформлення. Товщина примірника книги сягає 17 см, а тому Церковний Устав О. Радишевського – книга-рекордсмен за об'ємом серед точно датованих московських друкованих книг XVI – початку XVII ст.⁵⁴. У післямові до цього видання, як і в Євангелії 1606 р., подано ім'я друкаря: “Анисима Михайлова сына Родошевскаго”.

«Устав ратних...» 1607–1621 рр. Про книгу «Устав ратних...» О. Радишевського написано чимало. Майже всі історики артилерії віддають належне Радишевському та його праці, хоча й надрукованій більше ніж через століття після завершення рукопису. Досліджуючи історію розвитку природничих наук, технічних здобутків давнини, також аналізують зміст «Уставу ратних...» та підкреслюють його важливе значення для науково-технічного поступу.

Системного викладу тодішніх знань з фізики, хімії чи математики у книзі немає⁵⁵. «Устав ратних...» – це військова книга, у якій зібрано рекомендації щодо виготовлення пороху та інших легкозаймистих речовин, селітри, методів визначення якості сірки, багатьох інших питань з галузі артилерійської техніки та військових “хитростей”, опис простих приладів, використовуваних в артилерії, тощо. За висловом М. Петрушенка, праця О. Радишевського – своєрідна енциклопедія науково-технічних, але насамперед військово-технічних знань кінця XVI – початку XVII ст.⁵⁶. Тодішні природничі науки були ще тісно пов'язані з практичними потребами, зокрема, з військовою справою. Із землемірством пов'язувалася геометрія. Процес виділення природничих наук в окремі галузі тоді лише щойно розпочався.

В «Уставу ратних...» О. Радишевського були попередники. Так, С. Немировський зауважив, що О. Радишевський використовував переклад М. Юр'єва та І. Фоміна (перекладачів Посольського приказу при московському Дворі) з німецького видання військової книги згаданого вже Л. Фронспергера⁵⁷. Свого часу Фронспергер багато запозичив з книг італійських авторів Н. Тартальї, Д. Мартіні⁵⁸. О. Радишевський мав можливість користуватися різними витягами з “указів”-рецептів, військовими книгами

⁴⁹ *Казанский П.* Исправление церковно-богослужебных книг... – С. 21; Чтения Русской церкви Макария, митрополита московскаго // Патриаршество въ Россіи. – Санкт-Петербургъ, 1903. – Т. XI, кн. II. – С. 46–47.

⁵⁰ *Амосов А. А.* Заметки о московском старопечатании. – С. 12.

⁵¹ *Иванова Ж. Н.* Издания Анисима Радишевского в собрании ГИМ. – С. 130.

⁵² Там же. – С. 131–137.

⁵³ *Рубан Ю.* Московские печатные типиконы XVII века...

⁵⁴ *Амосов А. А.* Заметки о московском старопечатании. – С. 12.

⁵⁵ *Райнов Т.* Наука в России XI–XVII веков... – С. 293–294, 365–366.

⁵⁶ *Петрушенко М.* Нові матеріали про Онисима Радишевського... – С. 58.

⁵⁷ *Немировский Е. Л.* Анисим Михайлович Радишевский... – С. 92–97.

⁵⁸ *Райнов Т.* Наука в России XI–XVII веков... – С. 339–352.

з бібліотек Гарматного, Посольського приказів⁵⁹ тощо. Але у Радишевського інформація, зокрема з фізики, хімії, математики була впорядкована найкраще серед подібних тогочасних видань. Авторська думка, особистий досвід і творчий підхід до наявної літератури робить твір О. Радишевського цілком оригінальним. Тому Є. Немировський мав усі підстави назвати «Устав ратних...» першою вітчизняною (російською) науково-технічною книгою⁶⁰.

«Устав ратних...» О. Радишевського написаний на 548 аркушах (рукопис зберігається у Російській національній бібліотеці)⁶¹. Розмір сторінки 36×23 см. Книга складається з 663 “указів” (статей), з яких понад 500 стосуються артилерійської справи⁶². О. Радишевський написав вступне слово, сторінка з яким була виявлена тільки в одному (знаходиться у Санкт-Петербурзі) з двох відомих на сьогодні списків «Уставу ратних...»⁶³. Рукопис «Уставу ратних...» Радишевського, яким користувався В. Рубан, готуючи цю працю до друку, вважається втраченим⁶⁴.

Роль «Уставу ратних...» О. Радишевського у розвитку артилерійської науки, поряд з уже згаданими вище авторами коротко відзначають В. Данилевський, А. Поздnev, Л. Бескровний, Є. Разін, Я. Ісаєвич, Л. Прочко⁶⁵ та інші. Вплив на військову справу «Уставу ратних...» О. Радишевського висвітлюють також в «Історії військового мистецтва»⁶⁶. Зміст “указів” військової книги Радишевського стосовно питань хімічної технології частково розкриває П. Лук’янов⁶⁷. Військовий історик В. Назаров зробив спробу уточнити датування «Уставу ратних...» О. Радишевського і вказав на низку мовних особливостей, типових для військової термінології Литовсько-Польської держави XVI ст.⁶⁸. А. Соболевський одним із перших коротко порівняв тексти військових книг XVI–XVII ст. і зауважив, що мова твору Радишевського чіткіша й зрозуміліша, ніж в інших авторів⁶⁹.

Серед фрагментарних спроб вивчення та оцінки книги Радишевського можна виділити дослідження Т. Райнова⁷⁰ та Є. Немировського⁷¹, які найбільше приділили уваги науковим основам «Уставу ратних...». Через обмеженість доступу до тексту оригіналу (та й до надрукованого варіанту В. Рубана) залишаємо на майбутнє повний аналіз цієї праці.

⁵⁹ Неповні переліки книг, що зберігалися в бібліотеках Гарматного та Посольського приказів див. у: *Фальковский Н. И.* Москва в истории техники. – Москва: Московский рабочий, 1950. – С. 469–471.

⁶⁰ *Немировский Е. Л.* Анисим Михайлович Радишевский... – С. 5.

⁶¹ Там же. – С. 102.

⁶² БСЭ. – Москва, 1955. – Т. 35. – С. 336.

⁶³ *Петрушенко М.* Нові матеріали про Онисима Радишевського... – С. 60.

⁶⁴ *Немировский Е. Л.* Анисим Михайлович Радишевский... – С. 92.

⁶⁵ *Данилевский В. В.* Русская техническая литература первой четверти XVIII века. – Москва; Ленинград: Изд. АН СССР, 1954. – С. 12; *Поздnev А.* Творцы отечественного оружия. – Москва: Воен. изд-во, 1955. – С. 98–99, 200; *Бескровный Л. Г.* Очерки по источниковедению военной истории России. – Москва, 1957. – С. 62; *Разин Е. А.* История военного искусства. – Москва, 1961. – Т. 3. – С. 268–269; *Исаевич Я. Д.* Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. – Львів: Вища школа, 1975. – С. 74; *Прочко И. С.* История развития артиллерии. – Санкт-Петербург: Полигон, 1994. – С. 50.

⁶⁶ История военного искусства / Под ред. П. А. Ротмистрова. – Москва: Воениздат, 1963. – Т. 1. – С. 98.

⁶⁷ *Лукьянов П. М.* История химических промыслов и химической промышленности в России. – Москва; Ленинград, 1948. – С. 370–372.

⁶⁸ *Назаров В. Д.* О датировке “устава ратных и пушечных дел” // Вопросы военной истории. – Москва: Наука, 1969. – С. 216.

⁶⁹ *Соболевский А. И.* Переводная литература Московской Руси XIV–XVII вв. Библіографіческіе матеріали. – Санкт-Петербург, 1903. – С. 103–106.

⁷⁰ *Райнов Т.* Наука в России XI–XVII веков... – С. 288–371.

⁷¹ *Немировский Е. Л.* Анисим Михайлович Радишевский... – С. 106–127.

В «Уставі ратних...» для військових потреб викладено деякі питання природничих наук та математики. Головно це стосується геометрії, механіки, фізики і хімії. Прогресивні технічні і наукові ідеї та уявлення, викликані добою Відродження, надходили із Заходу Європи на її Схід з певним відставанням у часі. Тому військова книга О. Радишевського переважно відображає окремі риси наукових традицій періоду до відкриттів Галілея і, зрозуміло, Ньютона.

Висвітлюючи питання артилерійської і фортифікаційної техніки, О. Радишевський в «Уставі ратних...» подав низку фізичних та хімічних явищ і понять. Так, він розглядає уявлення про питому вагу різних речовин і способи її визначення, приділяє увагу також фізичним властивостям речовин.

Наприклад, під час виготовлення вибухових речовин важливо знати якість складників та кінцевих продуктів. В «Уставі ратних...» подаються способи визначення придатності речовин для таких цілей, зокрема за кольором. Серія рецептів «військової хитрості» у книзі базується на знаннях звукових ефектів, зокрема під час підведення підкопів під фортеці. Є там описи деяких фізичних, кутомірних приладів, згадано компас – «часы с матошником и указом магнитовым».

Говорячи про техніку виготовлення легкозаймистих речовин, розривних гарматних ядер («вогняних ядер»), О. Радишевський подає значну кількість термінів, зокрема хімічних, а також деяких ботанічних, роз'яснює їх. О. Радишевський опрацьовує чужоземну літературу і перекладає терміни, назви хімічних речовин, назви приладів. Він зіставляє усталені на Заході одиниці вимірювання з традиційно використовуваними одиницями його тогочасного мовного середовища. Не знаходячи відповідників (можливо, вже існували мовні запозичення), деякі терміни Радишевський залишив латинською мовою без перекладу.

З приводу «Уставу ратних...» необхідно подати деякі особливості термінології, вживаної в науково-технічній мові початку XVII ст. Так, О. Радишевський пояснює, що латинське слово *корпус* має своїм відповідником слово *основа*, *циркуль* – *кружало*; *перпендикуляр* – «*вес свинчатой*». Хімічний термін *сульфур* означає *сірка*; *петроліум* – *нафта* та ін.

У військовій книзі окремий розділ «указів» присвячено облозі та взяттю фортець. Тут важливими елементами виступають артилерійська зброя, вміння правильно розрахувати траєкторію руху ядра. О. Радишевський приділив велику увагу прикладній балістиці, зокрема побудові траєкторії гарматного ядра, визначенню відстаней. Низка «указів» описує зброярське виробництво, облаштування гарматного «дому», окремих його «цехів». Є. Немировський вважає, що О. Радишевський подав опис тогочасного Гарматного двору у Москві⁷². На його думку, «Устав ратних...» був значним кроком у науково-технічному розвитку⁷³. Хоча трактат О. Радишевського не був і не міг стати (через свою специфіку) широкорозповсюдженою працею, він підготував основу для створення нової науково-технічної літератури пізнішого часу і вплинув на розвиток артилерійської та військової справи в Росії загалом.

Діяльність в останні роки життя. Після відходу від друкарської справи, працюючи майстром Гарматного двору, О. Радишевський виливав гармати й дзвони. На Гарматному дворі Радишевський розпочав свою діяльність близько 1620 р., був сподвижником видатного майстра Андрія Чохова⁷⁴. Знайдені документи підтверджують,

⁷² Немировский Е. Л. Анисим Михайлович Радишевский... – С. 121.

⁷³ Там же. – С. 127.

⁷⁴ Там же. – С. 132.

що О. Радишевський успішно виконував також інженерні та фортифікаційні роботи, впроваджував свої винаходи у військову справу⁷⁵.

Про фортецю XVII ст. у Путивлі уже згадувалося вище. Добудована до старого дитинця її частина була укріпленням змішаного баштово-бастіонного типу, новоевропейські фортифікаційні риси якого, як вважає В. Вечерський, пов'язані з роботою в Путивлі О. Радишевського⁷⁶. Павло Алепський у своєму щоденнику 1654 р. описав путивльську фортецю так: “[...] большая и великолепная, неодолима и крепка в высшей степени, высока и прочно устроена на высоком основании. Она расположена на отдельной круглой горе и заключает внутри водоем, в который вода скрытно накачивается колесами из реки. Внутри ее есть другая крепость, еще сильнее и неодолимее с большими стенами, рвами, снабженная множеством пушек больших и малых, кои расположены одна над другими в несколько рядов”⁷⁷.

Відомо також, що талановитий майстер у 1625 р. очолював будівництво глибокого (понад 75 м) рубленого колодязя у м. Калузі, що було тоді значною фортецею. Доказом неперевершеного хисту О. Радишевського може послужити такий факт. Колодязь у Калузі через деякий час, після смерті будівничого, потрібно було відремонтувати. З державного скарбу виділили великі кошти, але умільця для здійснення робіт знайти не змогли і тому колодязя не відновили⁷⁸.

Завдячує О. Радишевському й поява ставків у підмосковному тоді селі Рубцовому. Він насипав дві греблі, облицював береги білим каменем. Цікаво, що у записі 1623 р. витратної книги про винагороду за створення ставків О. Радишевський титулюється майстром книжної друкарської справи⁷⁹.

Про походження Онисима Радишевського. Документальних підтверджень місця народження й навчання О. Радишевського немає, та й точні дати його народження і смерті, мотиви еміграції невідомі*. Деякі автори підтримали версію І. Огієнка⁸⁰ про можливу поїздку О. Радишевського в Москву у супроводі Лжедмитрія I, але така версія не відповідає дійсності. Радишевський, як видно з тексту вже цитованої нами чолобитної⁸¹, прибув до Москви ще за царя Федора I Івановича. Тому пропольська діяльність Лжедмитрія I (хоч він проводив і зовнішню, і внутрішню політику радше у традиціях своїх попередників)⁸² зовсім не мала впливу на факт переїзду О. Радишевського до Москви. Та все ж виїзд і перебування майстра у Москві збігаються за часом зі складними політичними процесами у Східній Європі кінця XVI – початку XVII ст. та напруженими стосунками Речі Посполитої з Московським царством. Тогочасна Україна (у тому числі й Волинь), яку залишив О. Радишевський, переживала непростий період між Люблінською 1569 р. та Берестейською 1596 р.

⁷⁵ Петрушенко М. Нові матеріали про Онисима Радишевського... – С. 61–63; Немировский Е. Л. Анисим Михайлович Радишевский... – С. 132–134.

⁷⁶ Вечерський В. Середньовічні фортифікації Путивля // Пам'ятки України. – 2001. – № 1–2. – С. 23.

⁷⁷ Путешествие Антиохийскаго патриарха Макария въ Россію... – С. 106–108.

⁷⁸ Немировский Е. Л. Анисим Михайлович Радишевский... – С. 135–139.

⁷⁹ Дополнения к дворцовымъ разрядамъ... – Стб. 322–323, 340.

* Дати життя О. Радишевського подані у цій статті за Є. Немировським.

⁸⁰ Огієнко І. Друкар-волиняк Онисим Радишевський // Духовна бесіда. – Варшава, 1924. – № 3. – С. 36–39.

⁸¹ Гераклітов О. До біографії Онисима Михайловича Радишевського. – С. 63–64.

⁸² Ульяновский В. И. Речь Посполитая во внешнеполитических планах Лжедмитрия I // Россия от Ивана Грозного до Петра Великого. Сборник трудов, посвященных 35-летию научной и педагогической деятельности профессора Руслана Григорьевича Скрынникова. – Санкт-Петербург; Киев: Институт украинской археографии АН Украины, 1993. – С. 78–93.

уніями. З різних причин еміграція в Москву з Волині, та й з усієї тогочасної Литви, була досить частою.

Згадувані вище публікації документів та матеріалів дають змогу частково окреслити життєвий шлях великого майстра друкарських та гарматних справ Онисима Радишевського. Висловимо деякі міркування щодо його місця народження.

О. Радишевський про себе повідомив, що він виходець з Литви⁸³ (така назва жила у значенні Велике князівство Литовське, а пізніше Литовсько-Польська держава, куди входила Волинь), називав себе “волинцем” (тобто українцем з Волині). Своє прізвище “Радишевський” Онисим Михайлович взяв за традицією того часу від місця народження. Відомо безліч таких прикладів: Ю. Дрогобич, В. Суразький, І. Вишенський, М. Смотрицький та інші. Існують різні задокументовані варіанти написання прізвища Радишевський (Радошевський, Радишовський і т. ін.). Вжите у цій статті написання є загальноприйнятим⁸⁴.

Є кілька версій місця народження О. Радишевського, які запропонували І. Огієнко, Л. Теплов, С. Немировський, Я. Поліщук. Без істотних обґрунтувань Л. Теплов місцем народження майстра називає Радехів (тепер райцентр Львівської обл.), розташований на значній відстані від Острога⁸⁵. Відтопонімичне прізвище у цьому випадку згідно з мовними нормами повинно звучати Радехівський. Та й сам Радехів як поселення у другій половині XVI ст. не існував⁸⁶, бо був повністю розорений татарами. Очевидно, Радишевський не міг народитися і проживати у цілком знищеному поселенні.

Припущення С. Немировського⁸⁷ також підлягають критиці. Топоніми, які він подає, локалізовані переважно за межами історичної Волині на території Польщі. Назва поселення Радехів, на яке вказує С. Немировський, не дуже вдала для утворення прізвища Радишевський.

У XVI ст. у Волинському воєводстві відоме поселення з назвою Радошівка тодішнього Крем'янецького повіту (тепер село Радошівка Шумського р-ну Тернопільської обл.). Саме це село називає І. Огієнко як вірогідне місце народження О. Радишевського⁸⁸. Таку думку поділяє Я. Поліщук⁸⁹.

Найімовірнішим місцем народження Онисима Радишевського справді можна вважати південноволинське село Радошівку⁹⁰, що тепер у Шумському р-ні на Тернопільщині, розташоване на відстані близько 40 км від Острога на однойменній невеликій річці, лівій притоці Горині. Зауважимо, що існують варіанти назви с. Радошіка: Радишівка – часто звучить у розмовній мові місцевих жителів і фіксується в історичних довідках; Радошовка, Радошевка – у давніх документах. Подібний паралелізм спостерігаємо і в написанні прізвища Онисима Радишевського.

⁸³ *Герасімов О.* До біографії Онисима Михайловича Радишевського. – С. 63–64.

⁸⁴ *Петрушенко М.* Нові матеріали про Онисима Радишевського... – С. 56.

⁸⁵ *Теплов Л.* Мастер Анисим Михайлов. – С. 14.

⁸⁶ *Історія міст і сіл УРСР.* Львівська область. – Київ, 1968. – С. 606.

⁸⁷ *Немировський Е. Л.* Анисим Михайлович Радишевский... – С. 19–24.

⁸⁸ *Огієнко І.* Друкар-волиняк Онисим Радишевський. – С. 36.

⁸⁹ *Поліщук Я. О.* Місія Онисима Михайловича Радишевського // Тези II регіональної науково-теоретичної конф. “Велика Волинь: минуле і сучасне”. 18–20 грудня 1992 р., м. Рівне. – Рівне: Обл. держ. наук. б-ка, 1992. – С. 17.

⁹⁰ Детальніше про історію села Радошівка див.: *Шевчук В.* Село Радошівка: до історії назви та власників // Історичні пам'ятки Галичини. Матеріали третьої наукової краєзнавчої конф., 19 листопада 2004, Львів. – Львів: Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2005. – С. 333–358.

За люстрацією 1545 р. Радошівка належала до Крем'янецького замку⁹¹. На той час у ній жило троє путних бояр (всього у 18 селах цього замку тоді був 31 путній боярин). Починаючи від 1563 р., Радошівка переходила з одних рук до інших. Власники ділили село між собою на частини. Одну частину деякий час тримали багаті волинські землевласники Боговитини-Шумбарські (їхній родовий маєток – сусіднє біля Радошівки містечко Шумбар, тепер – село). Опис 1560 р. земельних границь подає, що у с. Радошівці проживали зем'яни Сичовські, або Сичковські (можливо, від засновника роду Сачка чи Сака, тобто Ісаака)⁹². Знайдені матеріали з родово-маєткового архіву Радзимінських дуже колоритно подають тогочасне життя і стосуються с. Радошівки, а також окремих осіб, так чи інакше дотичних до перебування на Волині друкаря Івана Федорова (Федоровича), у якого, очевидно, навчався фаху молодий О. Радишевський.

У тексті 1578 р. витягу з акта в книзі Луцького земського суду мовиться (переклад з польської мови автора з максимальним збереженням стилю): “Декрет між пп. Боговитином Степаном Шумським та Анастасією Сенютянкою Ляховицького Шумською подружжям Акторами [позивачами], а Анною Олехнівною Борзобагатчанкою і Михайлом Джусою Позваними про наїзд на маєток Загайці, про наїзд на господу, побиття самої Акторки і дівки їх шляхтянки і про побиття і поранення слуг [...] про вибиття і витіснення з спокійного тримання Загаєць, з двору і містечка Шумбара і з села Горбовець, і селища Радошовки з ставом і млином etc [...] за записом в 2000 кіп [...] тримаючих; [...] аби позваний [п. Джуса] за шкоди Акторам заплатив 15829 кіп і на екзекуцію до старости Крем'янецького, або уряду його також...”⁹³. Михайло Джуса – той самий настоятель Дерманського монастиря, якого князь К. Острозький усунув з цієї посади 1575 р.⁹⁴ Звільнене місце було надане друкареві Іванові Федорову перед тим, як він розпочав в Острозі друкувати знамениту Острозьку Біблію 1581 р. Якраз тоді, коли Острозька друкарня вже почала діяти, М. Джуса, будучи у родинних зв'язках з Боговитинами-Шумбарськими, вирішив, як бачимо, силою задовільнити свої претензії на вказані маєтки, у тім числі й на Радошівку, але невдало (штраф за записом 1587 р. за заподіяні збитки був сплачений)⁹⁵.

Є. Немировський робить спробу відшукати прізвище Радишевський у Литовсько-Польській державі⁹⁶. Дійсно, шляхтичі Радошевські, що належали до різних гербів, мешкали у Польщі XV–XIX ст.⁹⁷, зокрема, відомий у XVII ст. Богуслав Радишевський гербу Oksza, римо-католицький єпископ київський⁹⁸. На початку XVIII ст. в історичних документах згадується дворянин Реміг'ян Радишевський, городничий луцький⁹⁹. У реєстрі Війська запорозького 1649 р. у чигиринському полку записаний

⁹¹ Памятники, изданные временною комиссією для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевскомъ военномъ, Подольскомъ, Волинскомъ генерал-губернаторствѣ. В 4 т. – Киевъ, 1845–1859. – Т. 4. – С. 222.

⁹² Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, відділ рукописів (далі – ВР ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України). – Ф. 91 (Родово-маєтковий архів Радзимінських). – Тека 225. – Од. зб. V. 3. – Арк. 3–4.

⁹³ Там само. – Тека 70. – Од. зб. II. 3. – Арк. 195, № 58 (Луцький земський суд. Кн. I. Витяги з актів земського суду в Луцьку за 1565–1600 рр.).

⁹⁴ *Огієнко І.* Історія українського друкарства. – Львів, 1925. – С. 214, 249–250.

⁹⁵ ВР ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України. – Ф. 91. – Тека 70. – Од. зб. II. 3. – Арк. 634, № 23.

⁹⁶ *Немировський Е. Л.* Анисим Михайлович Радишевский... – С. 19–24.

⁹⁷ *Niesiecki K.* Herbarz Polski. – Lipsk, 1841. – Т. 8. – С. 23–25.

⁹⁸ *Polski słownik biograficzny.* – 1986. – Т. 29, з. 4, 123. – С. 742–753.

⁹⁹ *Архив Юго-Западной России.* – Ч. III, т. 2. – С. 547, 647 (№№ CCXXXIII, CCXLIV).

Онисько Радишовченко¹⁰⁰. В Україні, Польщі, Росії і тепер зустрічається прізвище Радишевський.

У своїх виданнях герба (як, для прикладу, друкар Іван Федоров) чи якогось іншого знака О. Радишевський не вживав. Найвірогідніше, герба в Онисима Радишевського не було. Таке прізвище у пам'ять про малу батьківшину О. Радишевський взяв собі, очевидно, приїхавши до Москви 1586 р. Серед української шляхти XVI–XVII ст. Радишевські не зафіксовані¹⁰¹. О. Радишевський, мабуть, належав до менш заможних суспільних прошарків.

О. Радишевський, народившись і мешкаючи неподалік Острога, здобував освіту в Острозькій академії, заснованій у другій половині XVI ст.¹⁰². Очевидно, саме в Острозькій друкарні в Івана Федорова та, можливо, у його сина Івана О. Радишевський переймав досвід книжних і друкарських справ і, можливо, брав участь у виданні Острозької Біблії та інших книг¹⁰³.

У списках студентів XVI ст. найближчого до Волині Краківського університету, де міг навчатися О. Радишевський, не знаходимо Онисима, сина Михайла, хоч там навчалися тоді студенти з Волині¹⁰⁴. Прізвища студентів із вказаних списків, що їх розглянув Є. Немировський¹⁰⁵, належали вихідцям з етнічної Польщі.

Очевидно, саме в Острозі О. Радишевський отримав необхідні знання і досвід, а першодрукар Іван Федоров був одним із його вчителів. Перші знання та вміння, набуті О. Радишевським на Волині, про яку він пам'ятав, принесли йому визнання у Москві і розквітли високим та щедрим талантом. Є. Немировський висловив надію, що О. Радишевському буде споруджено пам'ятник¹⁰⁶. Онисим Радишевський своєю вагомою творчою новаторською діяльністю заслуговує цього без сумніву.

THE PRINTER OF THE 17th CENTURY, THE AUTHOR OF THE MILITARY BOOK ONYSSYM RADYSHEVS'KYI, SON OF MYKHAILO

Volodymyr SHEVCHUK

*The Ivan Franko National University of L'viv,
50, Drahomanov St., L'viv, 79005, Ukraine, tel. (032) 239-43-26,
e-mail: shevchuk@electronics.wups.lviv.ua*

The article focuses on the life and work of Onyssym Radyshevs'kyi (c. 1560–1631) from the Volyn' region, who was a printer at the beginning of the 17th century, the author of

¹⁰⁰ Реєстр війська запорозького 1649 року. – Київ: Наукова думка, 1995. – С. 28.

¹⁰¹ Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVI ст. – Київ: Наукова думка, 1993.

¹⁰² Мицько І. З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія... – С. 52; Немировський Е. Л. Анисим Михайлович Радишевський... – С. 21–24; Ісасвич Я. Д. Українське книгодрукування... – С. 120.

¹⁰³ Булгаков Ф. И. Иллюстрированная история книгопечатания и типографского искусства. – Санкт-Петербург: Издание А. С. Суворова, 1889. – Т. 1. Съ изображенія книгопечатанія по XVIII вѣкъ включительно. – С. 249–251; Либрович С. Ф. История книги въ России. – Санкт-Петербург; Москва, 1913. – Ч. I. – С. 116–127.

¹⁰⁴ Album Studiosorium Universitatis Cracoviensis / Ed. Adam Chmiel. – Cracoviae: Universitatis Jagellonicae, 1904. – Т. III. Ab Anno 1551 ad annum 1606.

¹⁰⁵ Немировський Е. Л. Анисим Михайлович Радишевський... – С. 20–21.

¹⁰⁶ Там же. – С. 143.

the military book, fortifier and inventor. His publications (the Gospel, 1606, and the Church Statutes, 1610, Moscow Printing House) hold the researchers' interest by their high level of polygraphy. The book «Ustav Ratnykh...» (1607–1621) is characterized by its sci-tech significance and it is a substantial contribution to the development of Artillery Studies as well as Military Studies in general.

Key words: history of printing, a military book of the 17th century, fortification, Onysym Radyshevs'kyi.

Стаття надійшла до редколегії 17.10.2006

Прийнята до друку 6.12.2006